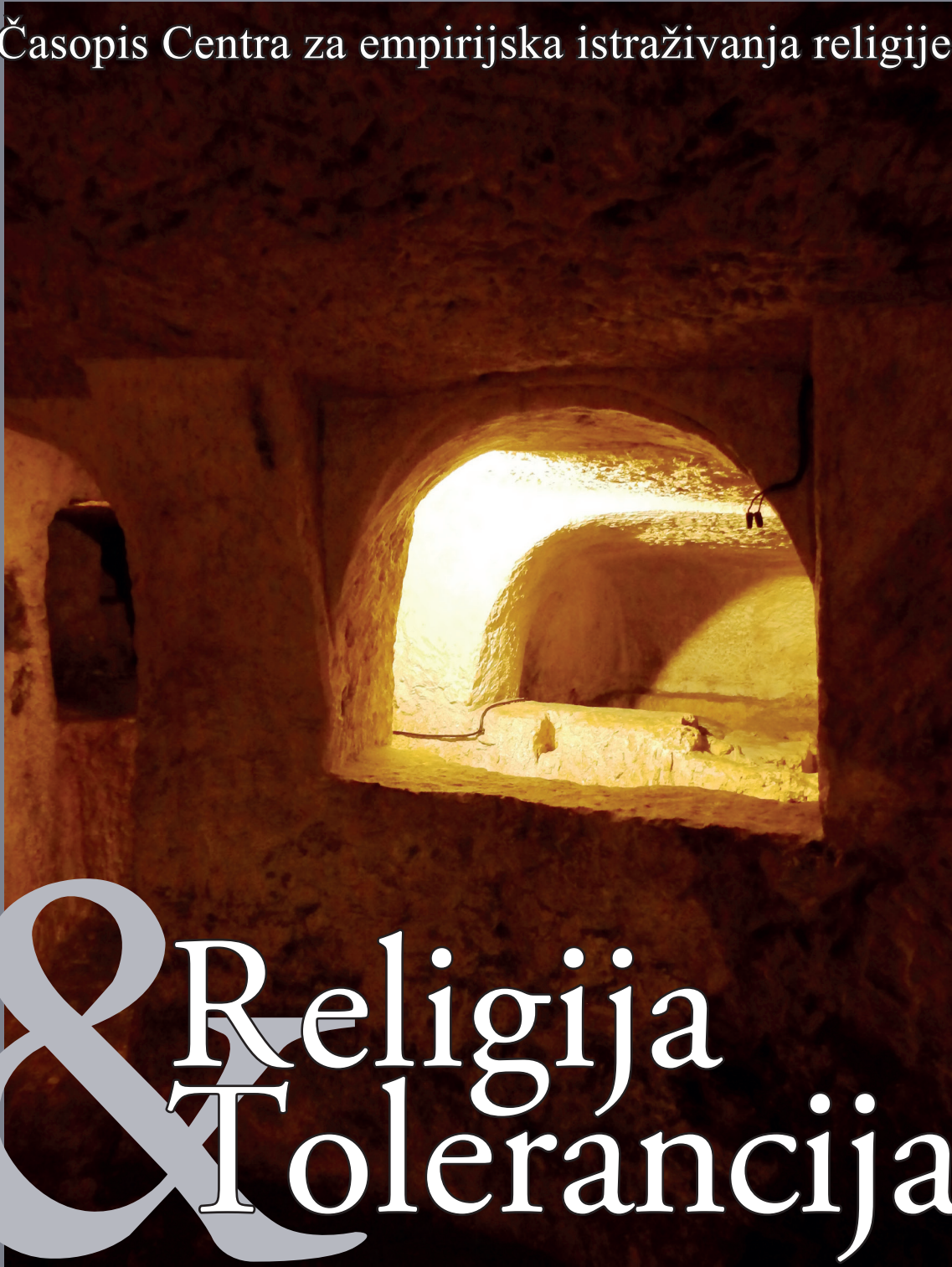

Časopis Centra za empirijska istraživanja religije

& Religija & Tolerancija

RELIGIJA I TOLERANCIJA

Časopis Centra za empirijska istraživanja religije

Pokrenut kao zbornik 2002.

Kao časopis izlazi od 2004.

CEIR, Novi Sad
Filozofski fakultet, dr Zorana Đinđića 2
<http://www.ceir.co.rs>

Glavni i odgovorni urednik:

prof. dr Zorica Kuburić, Filozofski fakultet, Novi Sad

Zamenik glavnog i odgovornog urednika:

dr Danijela Grujić, CEIR, Novi Sad

Izdavački savet:

prof. dr Đuro Šušnjić (CEIR, Novi Sad)

MA Ana Zotova (Univerzitet u Beogradu)

prof. dr Aleksandar Santrač (WU, Washington)

prof. dr Srđan Simić

Članovi uredništva:

prof. dr Dragoljub B. Đorđević (Univerzitet u Nišu)

prof. dr Milan Vukomanović (Univerzitet u Beogradu)

prof. dr Aleksandar Prnjat (Alfa BK univerzitet, Beograd)

prof. dr Zoran Matevski (Univerzitet u Skoplju)

prof. dr Ivan Cvitković (Univerzitet u Sarajevu)

prof. dr Sergej Flere (Univerzitet u Mariboru)

prof. dr Ankica Marinović (Univerzitet u Zagrebu)

prof. dr Nonka Bogomilova (Bulgarian Academy of Sciences, Sofija)

prof. dr George Wilkes (University of Edinburgh)

prof. dr Miroslav Volf (Yale University)

msr Ljiljana Čumura (MSA - Malta Sociological Association)

Prevodilac: Ivan Dinić

Dizajn i kompjuterska podrška: Marija & Marko Borović

Fotografija na koricama: Lj.Ć. – Katakombe Sv. Pavla, Rabat, Malta

Časopis ima naučnu orijentaciju. Izlazi dva puta godišnje.

Tiraž: 300 primeraka

Štampa: Čigoja štampa, Beograd

Objavljivanje ovog časopisa omogućili su:

Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije
Ministarstvo pravde – Uprava za saradnju sa crkvama i verskim zajednicama

UDC 316

ISSN 1451–8759
e-ISSN 1821–3545 (Online)

RELIGION AND TOLERANCE

Journal of the Center for Empirical Research on Religion

Number 32

Novi Sad, Vol. XVII, N° 32, Jul – December, 2019.

RELIGION AND TOLERANCE

The Journal of the Center for Empirical Research on Religion

Launched as an anthology in the year 2002.

Issued as a journal from the year 2004.

CEIR, Novi Sad,
Faculty of Philosophy, dr Zorana Đinđića 2
<http://www.ceir.co.rs>

Editor in chief: Zorica Kuburić, PhD, University of Novi Sad

Editor-in chief deputy: Danijela Grujić, PhD, CEIR, Novi Sad

Advisory board:

Đuro Šušnjić, PhD (CEIR, Novi Sad)
Ana Zotova, PhD candidate (University of Belgrade)
Aleksandar S. Santrač, PhD (WU, Washington)
Srđan Simić, PhD

Editorial board:

Dragoljub B. Đorđević, PhD (University of Niš)
Milan Vukomanović, PhD (University of Belgrade)
Aleksandar Prnjat, PhD (Alfa BK univerzitet, Beograd)
Zoran Matevski, PhD (University of Skopje)
Ivan Cvitković, PhD (University of Sarajevo)
Sergej Flere, PhD (University of Maribor)
Ankica Marinović, PhD (University of Zagreb)
Nonka Bogomilova, PhD (Bulgarian Academy of Sciences, Sofia)
George Wilkes, PhD (University of Edinburgh)
Miroslav Volf, PhD (Yale University)
Ljiljana Čumura, MSc. (MSA - Malta Sociological Association)

English Reader: Roger Howarth

Designed: Marija & Marko Borović

Cover Photography: Lj.Č. – St. Paul's Catacombs, Rabat, Malta

The journal publishes peer reviewed scholarly work. Published twice a year.

Number of copies printed: 300

Printed by: Čigoja štampa, Belgrade

The publication of this journal was made possible by the:
Ministry of Education, Science and Technological Development
Ministry of Justice - Office for Cooperation with Churches
and Religious Communities Republic of Serbia

SADRŽAJ

ISTRAŽIVANJA

Рајко Петровић , РАЗУМЕВАЊЕ ДОГМАТСКИХ РАЗЛИКА ИЗМЕЂУ РИМОКАТОЛИЦИЗМА И ПРАВОСЛАВЉА У ФУНКЦИЈИ МЕЂУВЕРСКЕ ТОЛЕРАНЦИЈЕ	5
Nenad Ž. Petrović , ODNOS PRAVOSLAVNE CRKVE I DRŽAVNOG APARATA PREMA OSTALIM VERSKIM ZAJEDNICAMA U SRBIJI DO 1914. GODINE	21
Немања Благојевић , КАЗНЕНЕ ОДРЕДБЕ У ЗАКОНОПРАВИЛУ СВЕТОГ САВЕ	43
Anja Abramović , WOMEN’S ISSUES IN SERBIAN ORTHODOX CHURCH.....	57
Милош Арсић , ПРЕГЛЕД ФЕНОМЕНА ПРОГОНА ВЕШТИЦА НА ПРИМЕРУ ИРСКЕ	77
Лазар Ђачић , ВИДЈЕТИ БОГА ОНАКВИМ КАКАВ ЈЕСТЕ.....	102
Радмило В. Кошутић , ФАЛУН ГОНГ/ДАФА – ВЕРСКИ ПОКРЕТ, ФИЗИЧКЕ ВЕЖБЕ ИЛИ УСАВРШАВАЊЕ ДУХА?	119
Иван (игуман Јустин) Стојановић , МЕДИЈИ И НОВИ ИДОЛИ САДАШЊИЦЕ (КРОЗ ПРИМЕР СПОМЕНИКА ЖИТИШТАНСКОМ РОКИЈУ)	141
Исидора Минић , ОДНОС РЕЛИГИЈЕ И НАЧИНА ИСХРАНЕ	163

PRIKAZI I OSVRTI

Ljiljana Ćumura , МЕЂУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЈА: „ОПРАШТАЊЕ ИЛИ ЗАБОРАВЉАЊЕ“.....	181
Александар Јовановић , ПЕСМА ПОБЕДЕ.....	199

Nenad Ž. Petrović¹

Institut za strategijska istraživanja Beograd
npetrovic21@yahoo.com

Originalni naučni rad
predat: 23.5.2019

ODNOS PRAVOSLAVNE CRKVE I DRŽAVNOG APARATA PREMA OSTALIM VERSKIM ZAJEDNICAMA U SRBIJI DO 1914. GODINE

Rezime

U članku se tretira pravni i stvarni položaj nepravoslavnih verskih zajednica u Kneževini i Kraljevini Srbiji od sticanja međunarodnog priznanja 1878. godine do Prvog svetskog rata. Na arhivskim dokumentima se pokazuje da se u praksi ustavne odredbe i međunarodno preuzete obaveze u pogledu manjinskih verskih zajednica nisu poštovale i da je bilo i prozelitizma odn. prevođenja u pravoslavnu veru koje nije bilo dobrovoljno.

Cljučne reči: religija, Srpska pravoslavna crkva, prozelitizam

U Kneževini odn. Kraljevini Srbiji Pravoslavna crkva imala je privilegovan položaj utvrđen najvišim pravnim aktima. Tako je Ustav iz 1869. godine, članom 31 propisao: „Vladajuća je vera u Srbiji istočno-pravoslavna. A slobodna je i svaka druga priznata vera, i stoji pod zaštitom zakona u izvršenju svojih obreda. *Niko ne može, pozivajući se na propise svoje vere, osloboditi se svojih građanskih dužnosti.* Zabranjuje se svaka radnja, koja bi mogla biti ubitačna za pravoslavnu veru (prozelitizam).“² U vezi sa ovim stoji čl. 35 koji je određivao da su svi građani Srbije dužni služiti u vojsci, stajaćoj ili narodnoj, osim onih koje zakon oslobađa a to su bili zdravstveno nesposobni i jedini hranioci porodice. Član 119 Ustava utvrđivao je: „Slobodno javno izvršavanje verozakonskih obreda imaju veroispovedi, koje su u Srbiji priznate, ili koje osobenim zakonom budu priznate.“ Član 123 odredio je da su sveštena lica u pogledu svojih građanskih odnosa podčinjena državnim zakonima, dakle da za njih u tom pogledu nema izuzetosti. I potonji Ustavi, oni iz 1888, 1901. i 1903. godine ponovili su sve što je izneto o pravnom položaju Pravoslavne crkve i drugih priznatih verskih zajednica.

Između ostalih obaveza, članom 35 Berlinskog mirovnog ugovora 1878. godine, Kneževina Srbija prihvatila je da u svoje zakonodavstvo ugradi i u praksi primenjuje slobodu veroispovesti. Osim od države favorizovane Pravoslavne

¹ Naučni saradnik

² *Ustavi Kneževine i Kraljevine Srbije 1835-1903*, Beograd 1988, 96, podvukao N.P. Prozelitizam znači nastojanje da se neko iz jedne vere prevede u drugu ma kakvim sredstvima.

crkve bile su priznate još Rimokatolička i Protestantska crkva kao i Muslimanska verska zajednica i Jevrejska veroispovest. Ipak, norme su bile jedno a stvarnost drugo i nepravoslavnim verama bilo je raznim administrativnim smicalicama otežano delovanje a posebno je to važilo sa islamsku zajednicu. Pravoslavna crkva u Srbiji bila je, kako smo pokazali, Ustavom zaštićena od tuđeg prozelitizma međutim ona se itekako bavila sopstvenim i to najviše prema doseljenicima iz Austro-Ugarske koji su po narodnosti bili Hrvati, Slovenci, Česi, Slovaci, Mađari, Austrijanci... a u verskom smislu te su osobe iz rimokatolicizma ili protestantizma prevedene u pravoslavlje. Takođe su i malobrojni preostali muslimani, naročito na jugu, prevedeni u pravoslavno hrišćanstvo o čemu postoje dokumenti. Koliko je to bilo dobrovoljno teško je utvrditi sa ovolike vremenske distance. O ovom prevođenju u pravoslavlje postoje oskudni spiskovi „privedenih“ u Arhivu Srbije (AS) u fondu Ministarstvo prosvete i crkvenih poslova-Crkveno odeljenje (MPs-C). Osnovano je sumnjati da je ovih dokumenata moralo biti više i da ih možda još uvek ima u arhivu Patrijaršije SPC međutim ona još uvek nisu dostupna istraživačima. No, i ovo što je dostupno govori dovoljno.

Evidencije prešavših odn. „privedenih“ u Pravoslavnu crkvu vodili su eparhijski duhovni sudovi i podatke imamo iz tri episkopije: Niške, Timočke i Žičke. Ministar prosvete i crkvenih dela svojim dopisom E br. 1714 od 15. decembra 1892. godine naredio je da mu se periodično dostavljaju takvi spiskovi. Zaključujemo da je ovakvih evidencija moralo biti i za raniji period ali su interno završavale u crkvenoj arhivi. Blagodareći tome da su od 1891-1892. godine crkveni sudovi bili obavezani da izveštaje šalju svom resornom ministru nešto tragova o prozelitizmu Pravoslavne crkve se sačuvalo. Spiskovi Niške i Timočke eparhije su detaljniji dok su za Žičku eparhiju uglavnom data samo brojna stanja. Spiskovi su uglavnom šestomesečni.³

Na najranije datiranom spisku koji obuhvata prelaznike u Eparhiji žičkoj za celu 1891. godinu nalazimo ukupno 24 osobe, 13 iz „muhamedanstva“, devet iz rimokatolicizma i dva iz protestantizma.⁴ U spisku Eparhije niške za prvo polugodište 1894. godine nalazimo ukupno 10 osoba: sedam iz islamske, dve iz rimokatoličke i jednog protestanta.⁵ Spisak Timočke eparhije za prvo polugodište 1894. godine donosi ukupno 11 osoba od čega dva muslimana, tri „bezverca“ (mnogo-

3 AS, MPs-C, 1892, f. I, r. 89 (Žička eparhija); 1895, f. III, r. 102 (Niška eparhija); f. III, r. 103 (Timočka eparhija); f. III, r. 105 (Niška eparhija); f. III, r. 120 (Žička eparhija); f. IV, r. 75 ½ (Timočka eparhija); 1896, f. III, r. 35 (Niška eparhija); 1897, f. V, r. 13 (Niška eparhija); 1898, f. III, r. 14 (Žička eparhija); 1899, f. III, r. 68 (Žička eparhija); 1903, f. III, r. 7 (Žička eparhija); 1904, f. VI, r. 57 (Žička eparhija).

4 AS, MPs-C, 1892, f. I, r. 89.

5 Isto, 1895, f. III, r. 102.

bošci?) i šest katolika. Spisak iste eparhije za drugo polugodište 1894. godine daje podatke o osam osoba od kojih su jedan musliman, jedan „bezverac“ (kovač Komem ili Komnen Osmanović od oca Osmana Osmanovića, rodnom iz Bugarske), pet rimokatolika i jedan jevrejske vere.⁶ Spisak Niške eparhije za drugo polugodište 1894. godine ima ukupno 19 imena: 11 muslimana, šest rimokatolika i dva evangelista (protestanata).⁷ Spisak Žičke eparhije za prvo polugodište 1895. godine je sumaran, bez identitetskih podataka i navodi da je samo jedno žensko lice prešlo iz muhamedanske vere.⁸ Spisak Timočke eparhije za prvo polugodište 1895. godine donosi najviše prešavših, čak 36. Od njih je 29 zavedeno da su bili „bezverci“, šest rimokatolici a jedan je iz „zapadnjačke“ (protestantske?) vere prešao u pravoslavnu. Međutim, prema zanimanju „bezveraca“ reklo bi se da su Romi (Cigani) jer su bili kovači što je tada bilo njihovo tradicionalno zanimanje a ono što čudi je da su neki pre verske konverzije imali srpska imena a neki muslimanska. Tako na spisku zatičemo imena: Najdan Denčić, Cola žena Najdana Denčića, Bela Mustavić, Bisa kći Aska Alinkovića, Gliša Anđelković, Naka Šaić (muškarac), Uroš Tanić, Dunavka žena Uroša Tanića, Josif Tanić, Svetozar Tanić, Vodosava kći Uroša Tanića, Atanasije Bećirović, Vukadin Bećirović, Milan Mašić, Arif Balić, Kana žena Arifa Balića, Mita Arifović...⁹ Na spisku Niške eparhije za prvo polugodište 1896. godine vidimo devet osoba: četiri su prešle iz muslimanske, četiri iz rimokatoličke a jedan iz protestantske vere.¹⁰ Eparhija niška dostavila je spisak prevedenih za drugo polugodište 1896. godine od ukupno 19 osoba: četiri iz muhamedanske, 14 iz rimokatoličke i jedna iz „mojsijeve“ (jevrejske), kao i za prvo polugodište naredne 1897. godine u kome je konstatovan prelazak 11 osoba, šest muslimana i pet rimokatolika.¹¹ Žička eparhija prijavila je za prvih šest meseci 1898. godine pet prelazaka, svi iz islama.¹² Eparhija žička izveštava da je za prvih šest meseci 1899. godine svega jedno lice muškog pola prešlo iz rimokatoličke u pravoslavnu veru.¹³ Konačno sačuvana su još dva izveštaja Eparhije žičke za celu 1902. godinu tokom koje su tri osobe prešle, dve iz katoličke i jedna iz „luteranske“ (protestantske)¹⁴ i za drugo polugodište 1904. godine u kojem su dve osobe rimokatoličke vere prešle u pravoslavlje.¹⁵

6 *Isto*, 1895, f. III, r. 103.

7 *Isto*, 1895, f. III, r. 105.

8 *Isto*, 1895, f. III, r. 120.

9 *Isto*, 1895, f. IV, r. 75 ½.

10 *Isto*, 1896, f. III, r. 35.

11 *Isto*, 1897, f. V, r. 13.

12 *Isto*, 1898, f. III, r. 14.

13 *Isto*, 1899, f. III, r. 68.

14 *Isto*, 1903, f. III, r. 7.

15 *Isto*, 1904, f. VI, r. 57.

Posebno težak bio je položaj Hrišćanske zajednice nazarena koja je bila na oštrom udaru državnih organa koje je SPC neprestano podbadala u tom smeru.¹⁶

Odnos prema islamskoj verskoj zajednici

Odnos prema Islamskoj verskoj zajednici odn. prema muslimanima bio je uslovljen teškom prošlošću i negativnim osećanjima. Muslimani u Srbiji bili su neprijateljski nastrojeni prema srpskom oslobodilačkom nacionalizmu i težnji za stvaranjem države. Oni su sebe identifikovali sa Otomanskom imperijom i bili su spremni da je brane. Tokom Prvog i Drugog srpskog ustanka, a naročito u ratu 1876-1878. godine veliki broj muslimana se iselio ili je proteran iz Srbije. U varošima na jugu tokom ratne kampanje u zimu 1877-78. godine veliki broj muslimana se povukao zajedno sa otomanskom vojskom. O tome postoje i rečiti izveštaji iz prve ruke. Tako Andra Knićanin, učesnik u ovom ratu piše u svojim sećanjima o tom 19/31. januaru 1878. godine kako su na vest da će vojska napustiti Vranje i predati varoš svi „Turci“ (muslimani slovenskog i albanskog etničkog porekla) popakovali na brzinu šta su mogli te se duga kolona zaprežnih vozila uputila na jug ka Bujanovcu, Kumanovu i Skoplju. Putevi su bili zakrčeni a pored njih je bilo mnogo pobacanih stvari:

„Na jedan mah se ukaza i ta strasno izgledana (strašnog ili možda strastvenog izgleda? – N. P.) Vranja, u njenoj romantičnoj dolji; ona izgleda iz daleka kao kako crno pokrivalo preko onoga snega iz koga vire minareta kao labudove glave. Neću ni da počnem – jer se osećam i suviše slab – da vam opisujem osećaje koji me obuzeše u trenutku kad spazih Vranju; nisam prosto skidao očiju s nje zagledajući je sa svih strana. Taj utisak i ta slika neće mi se nigda iz srca izgladiti. Na ulazku u samu varoš zastasmo pukovnika Nićifora, gde se najenergičnije trudi da povrati u varoši red; inače zdravo dobronaravni i skromni gospodin 'Nića', bio je u ovoj prilici 'ljut kao ris'; a nije ni šala u varoši je haos, kuće goru, pljačka se na sve strane, veselje, svirka i pesma se ori zajedno sa jaukom i kuknjavom sa smrtnim uzdasima i pijanom pesmom; vrela krvca teče pa se meša sa hladnim vinom i rakijom, dim se diže u visine od pušaka koje pucaju na neprijatelja, od sevdalijski metaka srebrnjaka i od gorećih kuća. Oko gospod. Nićifora beše skupljeno još oficira a odma podalje od njih igrala je veselo kolo, jedna mala gomilica od tri druga – dobrovoljca; svaki je od njih imao bar po deset srebrnjaka za poja-

¹⁶ O tome videti rad „Hrišćanska zajednica nazarena u Srbiji do 1914. godine i problem civilnog služenja vojske“, RELIGIJA I TOLERANCIJA, 30, Нови Сад 2018, 205-221.

som koje je od Turaka upljačkao; jedan je od ovih imao sem grdne količine pištolja za pojasom, još i tri krive turske sablje o vratu; drugi četiri jatagana i grdan arnautski fes na glavi, a na leđima samurom postavljeno džube, koje vredi najmanje 50 duk.; treći je natakao na bajonet najmanje 20 para novih novcatih nizamskih cokula, on se šeta gordo kroz rulju i viče: Ajde još malo! Taze cokule! Jedan par, jedan dinar! Ajde još malo pa nestade! Četvrti opet obukao neke grdne lakirane čizme na svoje kaljave pantalone, a punu vreću ćuraka (misli se na ćurak, krzno – N. P.) natovarao na leđa, pa ide i puši iz grdnog ćilibarskog čibuka. /.../ Ađutan-tu (misli se na Knićanina – N. P.) sunce naše! Jesil gladan, očeš leba belog, - ama još ga nisi ovako jeo – očeš pastrme, očeš li rakije anasonlije što je pašina majka pije? Išti šta očeš, sve su to tvoji trgovci ovde za gotov novac kupili. /.../ Nemadoh kud već se malo prihvati onako s konja, pa ih onda posavetujem da budu mirni i da se lepo vladaju, preteći im u isto vreme, da će u protivnom slučaju biti proterani. Odatle se krenem preko ćuprije ispod koje je sijaset mrtvih Turaka ležalo (među kojima i jedan grdan Arapin) pa pravo u Vranju. Kasom sam jahao kroz varoš koja je još mestimice gorela; po ulicama je vrveo silan svet, ali niko prazan, svaki je bio pretovaren turskim stvarima koje je popljačkao, kao: jorgani, jastuci, dušeci, ćebeta, tendžere, rešeta, tepsije, bakračići, cokule, ćilimi, čoja, sveće, sapuni, duvan i t. d. Ženski je svet padao na kolena kud sam god prošao krsteći se: one su šaptale molitvene reči, ili nas blagosiljale sa: Ej Bog ve dovede! Ispolaj na gospoda! Lele, braća naša dojdoste da ne izbave od poganija turska. Ljudi nas takođe pozdravljahu sa: Dobro ste ni došli braća naša! Arno li ste! Živo li ste! Vojska naša da ni je živa. Ti da ni si živ (da si nam živ – N.P.) gospodine! Ej jazuk na Turci, dobro gi potepaste! No kako su ova naša braća sva bila pretovarena pljačkom, a pljačka je zabranjena, to ih mi psovasmo terajući ih da ostave s mesta popljačkane stvari. Oni su šta više i sami podvikivali jureći kroz ulice: Ama si poplačkasme!¹⁷

Dalje pisac nastavlja: „Odatle se krenem kroz tesne, kaljave, čovečijom krvi i leševima pokrivene vranjske ulice, koje su sve čudnovato izvijugane; prvo što mi sad u oči pade beše jedan dečko od svojih 15-16 godina, koji je ležao mrtav kraj jedne kuće; on je imao na sebi plave kadifene dimlije, bele čarape i crvene jemenije, glava mu je bila (po svoj prilici kundakom) na dvoje rasepana.¹⁸ Malo

17 Andra S. Knićanin, *Ratni dnevnik, knjiga druga, Drugi rat 1877-1878.*, Beograd, Državna štamparija, 1880, 373-376. Nenad Ž. Petrović, „Nekoliko vojno-literarnih izvora za istoriju oslobođenja i pripajanja Vranja i okoline Srbiji 1878. godine“, VOJNOISTORIJSKI GLASNIK, 2, Beograd 2011, 138-159.

18 Svi varošani u to vreme nosili su orijentalnu odeću uključujući plave muške dimije i crvene fesove a i žene-hrišćanke nosile su šalvare pa se čak na ulici pojavljivale sa zarom preko lica. Ovakvu modu primili su Vranjanci od Osmanlija negde polovinom 19. veka a zadržali je

dalje videh jednog mrtvog Turčina, gde leži potrbuške do jedne babe na sred ulice. /.../ Niže malo ugledah čitavu rulju turskih cigana (Roma muslimanske vere – N. P.) i tatarskih žena; neki od njih behu vedri i veseli, a neki su opet jaukali, pomagali i derali se; stvar je na svu priliku bila taka, da je onaj bio veseo koji je štogod upljačkao, onaj pak koga su opljačkali i deljali (premlatili - N.P.) plakao je i jadicovao. Tumarajući tako pređoh i ćupriju pa se uputim ka 'Šoprancima' (selo koje se smatra kao predgrađe Vranje).¹⁹ Tek što pređoh ćupriju istrča pred-a-me jedna bula sa detetom, pade na kolena i obgrliv konju mome noge vikaše očajnim zagušenim glasom aman! aman! aman! Na sva moja pitanja odgovaraše ona samo sa aman, a u isto vreme pokazivaše rukom na jednu kućicu, koja je ležala u nizi s desne strane drumu. Odmah sjašem s konja i poletim tamo /.../ Sad mi se ukaže pred očima grozna scena – dvoje se ženske dece šćućurilo u budžak pa ćute, a jedan dobrovoljac stegao ženu za vrat, strovalio je na ognjište, pa joj odpasuje čemer.²⁰ Čim se ja pojavih na pragu ostavi on ženu, pa zgrabi pušku koja je bila prislonjena uz duvar, uze je na ruku, okrete se k meni i povika: Ne idi ovamo! /.../ A znaš li ti ko sam ja kad me guraš? Upitam ga ja strogo. Znam prihvati on hladno, ti si naš ađutant. Jel tako! Viknem ja pa mu zgrabim pušku levom rukom, a on mene odmah obgrli, te tako dođe puška u sredinu između naših grudi bajonetom u vis upravljena; počnemo se rvati, no ja se nekako skliznem i padnem pod ognjište, a on me uzjaši i počne udarati pesnicama u glavu. Baš u tom trenutku, dotrča – kao anđeo hranioc – jedan od mojih konjanika koji su me na drumu čekali, te me izbavi. Pošto je potom dobio od istoga nekoliko pesnica i od mene nekoliko kundaka, bude sproveden sudu, gde ga neki tu desivši se vojnici odvedoše; od onda do danas nisam o njemu ništa više čuo, nit sam ga degod video. One obe žene i deca blagodarahu mi metanišući predamnom, tako da sam ih se jedva kurtalisao.²¹

Sve do Balkanskih ratova opstajavali su kako-tako malobrojni muslimani a onda su pomeranjem granice daleko na jug izgubili svaku nadu da će se Turška ikada vratiti na ove prostore pa su se i oni iselili. Već pre toga, krajem 19. i početkom 20. veka pojedinačno su prelazili u pravoslavlje. Koliki je njihov broj bio sa ovolike vremenske udaljenosti teško je proceniti. Ipak, poznajući tvrdokornost tih ljudi i njihovu versku zatucanost teško da je to bilo čiste savesti već pod snažnim ekonomskim i drugim pritiscima. Iako je Islamska verska zajedni-

sve do početka 20. veka. Na selu je odeća bila sasvim drugačija. (Jovan Hadživasiljević, *Vranjska gradska nošnja ranijih godina*, preštampano iz Glasnika Etnografskog muzeja u Beogradu, knj. VII, Beograd 1932, 1-27.)

19 Danas Šaprance, Šapranački rid, deo grada.

20 Pojas u kojem se čuva novac.

21 A. Knićanin, n. d., 377-379.

ca bila jedna od priznatih u Kraljevini Srbiji ona je najviše ometana i tako je plaćala danak u aktuelnoj borbi za oslobođenje, nacionalno ujedinjenje i modernizaciju društva. Brojne džamije i drugi ahitektonski spomenici zaostali iza Otomanske carevine ili su namerno srušeni ili su prepuštani zubu vremena da ih postepeno uništi. Vlast nije dopuštala njihovo obnavljanje i čekala je da se vremenom i neodržavanjem toliko ruiniraju da ih može proglasiti za „skone padu“ i porušiti. Neki verski objekti postali su vojna skladišta. Zapustela su i zatravljenja muslimanska groblja i turbeta od kojih su do danas kao uspomena sačuvani tek toponimi.²² O tome kakvim je birokratskim metodima onemogućavana ili otežavana verska služba i nastava, kako su rušene džamije zbog „regulacionog plana“ i kako se otezalo sa postavljenjima imama (svi sveštenici primali su plate iz budžeta i vlada ih je postavljala kao svoje službenike), postoje dokumenti. Ovo što sada predstavljam sigurno nije sve jer je dobro poznato kako je tokom brojnih ratova i društvenih turbulencija mnogo arhivske građe stradalo, deo je namerno uništen da bi se sakrili kompromitujući podaci po ličnosti ali i po državu a nešto je pokradeno i sada čami u privatnim rukama. Svakako da kada se bude sredio i ako bude dostupan svima (a ne selektivno odabranima) arhiv Srpske pravoslavne crkve i u njemu će se naći još podataka za ovu temu. Dokumenta koja ovde predstavljam su osim iz već navođenog fonda MPs-C i iz fonda Ministarstvo unutrašnjih dela-Policijsko odeljenje (MUD-P). Dokumenta dajem hronološkim redom osim tamo gde su tematski ili mesno povezana, datumi su zadržani po starom kalendaru, nisam vršio ni pravopisne niti jezičke ispravke.

Džamije

Najraniji dokument o džamijama potiče iz 1887. godine i sastoji se od izveštaja koji je inženjer Grgur Milenković uputio starešini Kvarta Dorćolskog: „Pregledali smo munare na bajrak džamiji i uverili smo se da je isto padu sklono i svaki čas može kog ubiti.“ Kvart Dorćolski je sproveo Upravi varoši Beograda ovo mišljenje a ova dalje ministru prosvete i crkvenih poslova predlažući mini-

²² U Vranju su nekada stariji ljudi za jedan deo grada govorili „Tursko groblje“ (područje na kojem su danas park, Gimnazija i Pedagoški fakultet) ali se taj toponim izgubio. Živi su do danas toponimi za kvartove-mahale: Tulbe (turbe, nadgrobna kapela nekog turskog velikodostojnika), Odžinka (po nekom hodži ili njegovoj ženi „hodžinici“), Tekija (muslimanski manastir), Asanbair („Hasanov bair“, Hasanovo imanje), Saraina (po mestu gde je nekada bio saraj nekog turskog feudalca)... Takođe i danas je crkvice sv. Petke poznatija kao Krstata džamija (džamija sa krstom) jer je nastala na ruševinama džamije na koju je posle 1878. godine postavljen krst. U srednjem veku tu je bila pravoslavna crkva. Za ove lokalitete postoje sačuvane fotografije koje pokazuju njihov autentični izgled.

stru „da bi izvoleo što pre narediti da se otkloni opasnost, koja od minareta svakoga časa može proizaći. Na opravku sada nebi trebalo ništa trošiti, jer se bajrak-džamija po regulacijonom planu ima rušiti. Upravitelj var. Beograda Ž. M. Blaznavac“²³

Načelstvu okruga Vranje, uputio je izveštaj okružni inženjer Mih. Branković zajedno sa načelnikom sreza Jablanica i predsednikom seoske opštine Slišani, pod 5. jul 1891. godine, Lebane. Prilikom pregleda školske zgrade komisija je konstatovala da je džamija koja se nalazi do škole „sklona padu“. Nađeno je da je krov potpuno propao, crep pada, zidovi propali i iz njih kamen ispada. Minare je takođe u lošem stanju i porušilo se do krova džamije, zgrada nema vrata, prozora i patosa. „Pa kako se inače ovakva zgrada kao sklona padu nesme trpeti a još manje do same škole, gde će se deca vrlo često nalaziti i oko ove džamije, to smo potpisati mnjenja, da se ova džamija kao zgrada sklona padu poruši, za koje molimo Načelstvo, da izvoli učiniti korak gde treba, te da se ova džamija poruši.“²⁴ Na poledini dokumenta upisan je akt Načelstva okruga Vranje kojim porosleđuje gornji komisijski nalaz u Beograd ministru prosvete i crkvenih dela „da izvoli narediti, da se ova džamija – vakupsko dobro – kao zgrada sasvim sklona padu i opasna po mimo prolazeće, poruši i materijal licitacijom proda i da se ovaj novac deponuje kod ovo okružne Blagajne,“²⁵

Todor Kostić, sarač iz Krupnja, uputio je predstavku ministru prosvete i crkvenih poslova, 5. avgusta 1896. godine: „Ovde u Krupnju u avliji gde je i sreska kuća postoji i jedna džamija ostatak iz vremena turskog gospodarstva. Načelnik sreski u dogovoru sa svojim ljudima - sreskom skupštinom, rešio je, da se od ove džamije, turske bogomolje, napravi konjarnik za pastuve. – Ja, kao Srbin, koji ne bih dozvolio i čija bi se verska osećanja bunila, da se od naše crkve pravi u turskoj državi konjarnik, ne mogu da se Vama gospodine ministre prosvete ne potužim na ovo: jer pravda zahteva, da poštujemo svačija osećanja. Molim Vas naredite gde treba, da se ovo ne radi tim pre, što u ovom srezu ima jedna opština u kojoj žive sami muhamedanci (op. m. Zvornika), pa to i njih dira. Nemađne li ova moja dostava uspeha, ja ću, kao čovek, koji, poštujem svačija verska osećanja učiniti korak na drugom mestu, koga će više ova nepravda sreske vlasti za-boleti. Sad, kao Srbin, prvo se Vama obraćam.“²⁶ Ministarstvo je ovu žalbu pro-sledilo načelniku sreza Rađevskog u Krupnju da se izjasni o navodima. Načelnik je otpisao ministru ovako: „Sreska Skupština, u kojoj ima članova i muhame-

23 AS, MPs-C, 1887, f. III, r. 6.

24 *Isto*, 1891, f. III, r. 66.

25 *Isto*, akt od 23. 7, 1891, Vranje.

26 *Isto*, 1896, f. III, r. 27.

danovaca, rešili su: da se od ove ovde i skoro porušene džamije dopravi konjar-nik, koji posô svršio je predhodnik moj, no pošto nije odobren budžet za ovu po-pravku, to je i ovaj poso napušten davno, bez da je i jedan kamen od ove džami-je izvađen, što je dostavljaču poznato pa je ipak ovu dostavu dao iz naročite na-mere, a po svome običaju.“²⁷

Stvar oko krupanjske džamije otezala se pa tako u 1900. godini nalazimo produžetak ove afere. Načelstvo sreza Rađevskog, 30. jula 1900. godine piše mi-nistru prosvete i crkvenih poslova: „Na ovo sreskom placu postoji jedna stara i gotovo ovakva kakva je ni zaštita neupotrebljiva građevina već jedino zaprema plac. Po pribavljenim izveštajima, ova je građevina nekada služila Turcima dok su u ovim krajevima bili za džamiju ili za medresu. Kako srez mora sadanje ap-sane, koje su pod jednim krovom sa štalom da prepravlja i u potrezi za pastuvsku stanicu te usled toga mora apsane iznova praviti, - to čast mi je predložiti Gospo-dinu Ministru da izvoli odobriti srezu te da se ova građevina prepravi i tako pre-pravljena za apsane upotrebi. Ili da bar ovo materijala što u njoj još upotreblji-vo ima uzmem i u potrebim na ovu građevinu, jer bi time i srez jevtinije došao do potrebna materijala, a i plac bi se sreski kurtalisao ove stare razvaline koju je zub vremena satro.“²⁸

I Duhovni sud u Šapcu izjasnio se po pitanju bivše džamije u Krupnju do-pisom ministru a pozivajući se na izveštaje dva neimenovana sveštenika čije reči se navode: „Džamija koja postoji ovde u Krupnju od 80, a u istoj ne vrši se mu-hamedanska vera od pre 70 godina, - postoji u dosta opalom stanju, i pomenuta je džamija na smetnji ovd. policijskoj vlasti jer ista tuče streju u streju sreske kuće. /.../ da je i onda kad je kao bogomolja služila, više služila na porugu onoj veri, a danas služi na porugu varošici Krupnju u kojoj se u onakom stanju nalazi. Moje je nemerodavno mišljenje da se ova pustolina muhamedanska poruši i materijal – ako ga što bude – ali će od istog malo što, sem kamena biti – na kakvu korisni-ju celj upotrebi.“²⁹ Nema podataka u sačuvanim aktima šta je ministar odlučio.

Muslimani Romi, iz Šapca stalno su se dopisivali sa ministrom prosvete i crkvenih dela tražeći hodžu i džamiju. Postoji više takvih dopisa i peticija sa pot-pisima a evo jedne tipične iz 1898. godine: „U opštini Šabačkoj – gotovo u jed-noj ulici zvanoj 'Ciganmali', žive građani Muhamedove vere, koji daju 109 po-reskih glava. I ako zanemareni od svijui i svakoga i ako su bile razne teškoće u duhovnom vaspitanju, ovi žitelji grada Šapca, ipak su očuvali veru Svojih preda-

27 Isto, akt od 18. avgusta 1896, Krupanj.

28 Isto, 1902, f. IV, r. 17, podvučeno u aktu.

29 Isto, akt od 5. oktobra 1900, Šabac. U potpisu predsednik Duhovnog suda protojerej Jovan Marković.

ka kao verni podanici svoga Kralja i svoje Države Srbije. U novije doba ovi žitelji, revnosno su upućivali svoju omladinu na nauke, i, pomoću srpskih škola, njihova mladež dolazi do sve većeg vaspitanja, kojim ona dolazi do mogućnosti da zauzima i uglednije položaje u društvu savremenosti. Vi ste, Gospodine Ministre, poslali u našu sredinu jednog sveštenika – odžu, koji pokazuje volju i energiju, da svoju pastvu sakupi u celinu i da joj daje duhovnog vaspitanja. Sve ovo izaziva potrebu da ovaj red Šabačkog građanstva i do svoje bogomolje dođe. S toga je, kao što se iz pod ./. zapisnika (u vernom prepisu) vidi, sazvat bio zbor 11. t.m., na kome je doneto rešenje: da se pristupi prikupljanju novca za pomenutu celj od poreskih glava vere Muhamedove po 12 dinara, i dobrovoljnih priloga, rad čega je i odbor izabran i obrazovan. Nu pre nego što bi odbor pristupio ovom radu, smatrajući za svoju dužnost, odbor moli Gospodina Ministra Prosvete, da izvoli ovaj postupak odobriti, kako se s nikoje strane ne bi naišlo na zamerku.“³⁰ Načelstvo okruga Podrinskog je iz Šapca 25. januara 1898. godine prosledilo molbu resornom ministarstvu: „Prednju molbu koja je podnesena Načelstvu, Načelstvo ima čast poslati Gospodinu Ministru na rešenje s tim, da cigani muhamedanci, koji žive u ovdašnjoj varoši, nemaju, niti su dosada imali svoje bogomolje.“ Ispod ovog akta dopisano je: „G. Ministar je rešio da se po ovoj stvari za sad ništa ne preduzima.“³¹

Iz dopisa ministru vojnom od 28. avgusta 1900. godine saznajemo da je postojao spor između crkve i države kome će pripadati džamija sa placom u Jagodini. Podnosilac referata navodi da je iz akata Duhovnog suda eparhije beogradske „uvideo da je ova džamija od strane crkvene vlasti u 1892 godini a na molbu vojne vlasti ustupljena ovoj privremeno radi smeštaja sena i to besplatno. Pošto se XV okr. komanda ne služi više džamijskim placem, staraoci crkve obratili su se rečenoj komandi s molbom, da im se predadu ključevi od ovog crkvenog imanja, kako bi ga mogli izdati pod arendu u korist crkvene kase. No komanda, umesto da povrati crkvi ovo dobro, koje joj je crkva dogovorno i besplatno ustupila na uživanje za izvesno vreme, ne pristaje da imanje ustupi crkvi, navodeći, da ono i nije crkveno, već državno dobro. Visočajšim rešenjem od 27. jula 1839 god. /.../ koje je još u važnosti jer nije ukinuto poslednjim zakonom /.../ one vakupske zemlje, koje su pripadale džamijama, ustupljene su mesnim crkvama, a sve ostale zemlje, zaostavše bez sabjija, pripale su praviteljstvu.“³² Nema dokumenata o tome kako se okončao ovaj spor.

30 *Isto*, 1898, f. I, r. 20. Dopis je potpisao „Predsednik odbora za pripremu i podizanje bogomolje (džamije) Bego Omerović“.

31 *Isto*, Beograd, 7. III 1898.

32 *Isto*, 1900, f. I, r. 90.

Najviše sačuvanih dokumenata tiču se Prokuplja i tamošnjih muslimana. Oni su se izgleda najžilavije odupirali crkveno-državnom pritisku. Iz dokumenata proizilazi da je početkom 20. veka bilo nekoliko džamija u ovom gradiću ali nijedna nije služila u verske namene. „Inćar“ džamija služila je kao vojni magazin naoružanja. Nju su vlasti nastojale i uspele da sruše. Evo kako je tekao uhodani mehanizam. Najpre se uprava Građanske škole u Prokuplju obratila Načelstvu moleći da džamija bude srušena jer je „sklona padu“. Načelnik okruga Topličkog obratio se ministru prosvete i crkvenih poslova dopisom od 19. marta 1901. godine pozivajući se na gornju molbu i podržavajući je: „Poznato je G. Ministru Prosvete da u ovoj varoši u glavnoj ulici Niš Prokuplje a u neposrednoj blizini kraj novo podignutog modernog prosvetnog zavoda u kome su sve mesne škole smeštene postoji jedna džamija. Džamija je ova – pokazujući sklonost padu na potraživanje II niške pukovske komande od 15. Januara 1900 g. No 400. pregledana je komisijski i načelstvo je aktom od 2 marta 1900 g. GNo 122. poslalo II niškoj pukovskoj okr. komandi plan sa predračunom za opravku ove tako zvane 'Inćar džamije' i dobilo je odgovor od iste 3 marta 1900 g. No 2206. da je navedene dokumente o opravci pomenute džamije primila. I ako je ovim sve učinjeno što se je učiniti imalo da ova džamija dovoljnom opravkom prestane biti večita opasnost za sigurnost javnog saobraćaja ipak do danas vojeno ministarstvo po ovom predmetu ništa nije preduzimalo. /.../ moli Gospodina Ministra prosvete u poniznosti, da blagoizvoli podejstvovati kod G. Ministra vojnog da naredi razgrađivanje ove padu sklone zgrade jer načelstvo na osnovu mišljenja šefa građev. odeljka ovog načelstva ne može kao mesno policisko tehničko nadležstvo trpiti u interesu bezbednosti javnog saobraćaja opstanak jedne ruševine i padu sklone barutane u Sredini varoši /.../“³³ Na poledini akta je dopis ministra prosvete i crkvenih poslova od 24. marta 1901. godine kojim sprovodi gornji akt ministru vojnom podržavajući zahtev za rušenje džamije. Ispod ovoga je naredba Artiljerijskog tehničkog odeljenja Ministarstva vojnog od 28. marta 1901. godine kojom se Inžinjerskom odeljenju dostavljaju sva akta „na nadležnost“. Takođe je na poledini kancelarijskog tabaka napisano: „Inćar džamija Prokuplje. Porušiti.“³⁴

To nije bila jedina džamija u Prokuplju koja je početkom 20. veka služila u vojne namene. Međutim, nijedna nije služila u verske svrhe. Muslimanima čak nije dopuštano da džamija radi povremeno, barem za najveće praznike. O tome postoji par dokumenata. Muftija niški Ibraim Ali Spaić obratio se dopisom načelniku okruga Topličkog 19. oktobra 1906. godine gde molilac najpre kaže da se

33 Isto, 1901, f. II, r. 49.

34 Isto.

već obratio pisano komandantu Moravske divizijske oblasti da odobri prokupačkim muslimanima da koriste jednu džamiju u varoši tokom predstojećeg ramazana. Divizijar je odobrio korišćenje neke džamije ali je okružni načelnik tu odluku poništio: „Prema dobivenom izveštaju vi ste Gospodine načelnice ovu povlasticu koju je Gosp. Divizijar dao oduzeli od Muhamedanci, i ne date im da se mole Bogu. Potpisati ima čas da učtivo zamoli Gosp. Načelnika Okružnog da ne čini sprdnju u Bogomolji Prokupačkim Muhamedancima: te da za ovaku malenkost nebi bio prinuđen da zadovoljenje tražim od Srpsku Vladu ili Portu.“³⁵ Načelstvo okruga Topličkog pod 20. oktobrom 1906. godine otpisalo je Muhamedanskoj verskoj upravi u Nišu sledeće: „U povratku ovog akta Načelstvo izveštava Upravu, da je nemoguće zadovoljiti Upravu u ovome zahtevu sa ovih razloga: 1. odeljenje, koje bi se za bogomolju upotrebilo, svojina je ministarstva unutrašnjih dela i njegovog sanitetskog odeljenja, bez čije dozvole ne može se ono upotrebiti za tu celj; 2. što ovde i nema džamije, no je to upravo 'tulba', kao sastavni deo okružne bolnice i jedno odeljenje njeno, gde se zbog neposredne blizine bolnice u interesu bolesnika to ne može dopustiti; i 3. što je sama zgrada sklona padu. Načelnik okruga M. Đinić“³⁶

Ista priča ponovila se i sledeće godine ali podignuta na viši nivo. Ministarstvo inostranih dela obratilo se 30. septembra 1907. godine Ministarstvu unutrašnjih dela molbom: „Kako se približuje veliki muslomanski praznik 'Ramazan', Otomansko Poslanstvo da bi se odazvalo želji muslomanskih podanika, koji žive u Prokuplju molilo je ovo Ministarstvo, za posredovanje, da se za vreme trajanja ovoga praznika ustupi imamu jedna od dve džamije koje se nalaze u Prokuplju. Ali kako je jedna džamija zvana 'čerkes' stara i oglašena za sklonu padu a druga t. zv. sadrazam džamija služi kao vojni magacin, to Ministarstvo Inostranih Dela moli Ministarstvo Unutrašnjih Dela da izvoli izdati potrebna naređenja telegrafskim putem da se izvidi da li se prva džamija po komisijskom pregledu može upotrebiti kao bezopasna po život i na slučaj da se ista nemože upotrebiti – ustupi odma druga džamija pošto se provizorno ista isprazni. Za Ministra Načelnik Milanković“³⁷ Na poledini akta je prijemni štambilj Ministarstva unutrašnjih dela Policijskog odeljenja, br. 18042/ 30. septembar 1907. g. iz čega se vidi da je istoga dana kada je napisan ovaj akt i prispeo. Kako nije upisano niti rešenje niti proslедиvanje akta nekom drugom na nadležnost zaključujemo da je nepostupanjem molba odbijena.

³⁵ Isto, 1910, f. XV, r. 26.

³⁶ Isto.

³⁷ AS, MUD-P, f. XLVI, r. 106.

Dana 22. maja 1906. godine grupa od 58 muslimana-potpisnika iz Prokuplja uputili su molbu gospodinu Ibrahimu Ali Spajiću, muftiji Niškom „kao poglavaru Živećih u Kraljevini Srbiji Muhamedanaca“. U dopisu se iznosi: „1. Skoro oko 200 domova ima u Okrugu Topličkom živećih Muhamedanaca Cigana i ostalih koji su pravoverni Muhamedanci: a evo već skoro 30 godina kako smo izgubili 'Munare' džamiju u ovom okrugu pa usled toga i verskog sveštenika hodžu: punosu 30 godina kako od nas na prvom mestu digoste vi ruke pa ne zapostaviste te uposlednje vreme neznamo kako da se zovemo. 2. Puni 30 godina kako nam verski hodža ne dolazi u naši domovi da nam vrši nainužne verske obrede /krštenje/ uvođenje u veru rođene naše dece. Drugo da mrtve umrle Muhamedance po obredu sarani. Treće vrši venčanje.“ Zbog svega iznetog mole Spajića da posreduje kod ministra prosvete i crkvenih poslova da im za hodžu postavi Abdul Bakića koji uživa njihovo poverenje.³⁸ Na poledini tabaka napisano je kako je muftija prosledio gornji zahtev nadležnom ministarstvu. Konstatuje se da je zaključno do 1902. godine na osnovu izveštaja područnih srezova u Topličkom okrugu živelo 173 porodica muslimana sa 693 osobe oba pola.³⁹ Nije upisano rešenje ali iz sledećeg dokumenta videćemo da je gospodin Abdul Baki (Bakić) postavljen za imama.

Poslednja sačuvana molba prokupačkih muslimana datirana je sa 15. jul 1910. godine: „Kao podajnici Kraljevine Srbije evo već 30, trideset godina dana kako smo ostali u podanstvu Srpskom od I, II i IIIćeg turskosrpskog rata.⁴⁰ Sve obaveze snosimo kao poreze, prireze, komoru, 'služimo vojsci' 'dajemo kuluke' kao i svi Srbi i srpski podajnici, a vere smo muslimanske; Mi dole potpisati u ime svih muslimana u okrugu Topličkom ovim molimo Gospodina Ministra da Blagoizvoli pokloniti pažnje Nama i Našoj deci, I narediti izvoli da se Nami ustupi za verske obrede 'Džamija' koja se nahodi u celosti u Gradu Prokuplju. Nas podajnika srpskih veroispovesti Muslimanske imade u Gradu Prokuplju i u okolini preko 500, pet stotina glava poreski a nemamo Hrama veroispovednog. S' toga molimo Gospodina Ministra da podejstvuje kod Kraljevsko Srpske Vlade da se Nama ustupi Džamija, i da Nam se o državnom trošku ili pak okružnom, izvrši opravka iste. Nami je Srpska vlada pre nekoliko godina, kako smo od iste tražili dala starešinu verskog Imama 'odžu' Abdul Bakića koji bi nam vršijo verske

38 AS, MPs-C, 1910, f. XV, r. 26. Reč krštenje koja je stavljena u zagradi verovatno se odnosi na neki muslimanski ekvivalent jer se u produžetku rečenice kaže „uvođenje u veru rođene naše dece“.

39 Isto.

40 Do tada je bilo samo dva Srpsko-Turska rata: 1876. i 1877-1878. godine.

obrede.“⁴¹ Slede potpisi 52 muške osobe na čelu sa Abdulom Bakićem, imamom. Sva prezimena su sa završetkom na ić: Kurtić, Osmanović, Demirović, Ametović, Sinanović, Azemović, Limanović, Mustafić, Jašar Zekić, Smailović, Mamutović, Ajetović, Kandžić (ili Kondžić), Eminović, Sulimanović, Asanović, Jašarević, Kamberović, Ajdinović, Sajdija Šainović, Amzić, Juseinović (ili Useinović), Akušović, Sanda Pavlović, Janča Sulemanović, Puša Sulemanović, Ibraimović, Zenulović.⁴²

Ministarstvo je 22. jula pisalo Načelstvu okruga priloživši nevedenu molbu i tražeći da se izjasni o sledećem: Koliko u Prokuplju ima muhamedanaca, koliko bi dece bilo za školu, koliko lica može stati u džamiju koju je vojna vlast predala tamošnjem imamu i da li ima podesnu zgradu u koju bi se izmestila ona vojna odeljenja koja su sada smeštena u džamiji? Akt je potpisao ministar Jovan M. Žujović. Iz Načelstva su 23. jula prosledili Sudu opštine prokupačke ista pitanja. Sud je 24. jula izvestio: „U ovd. varoši žive svega 11 kuća muhamedanske vere – cigani, od kojih su samo šes poreske glave ostali su puka sirotinja koji ne plaćaju porezu. Potpisnici na ovoj molbi većina ne žive u ovd. varoši već su to skitački cigani, kojima se nezna mesto stanovanja. Za školu bi imalo najviše – 10 dece od kojih neki posećuju našu školu. Druga Džamija nema sem ova u kojoj su vojne stvari smeštene.“⁴³ Ni ovde nije upisano rešenje ali iz svega proizlazi da je moralo biti negativno. Ne možemo proveriti da li su statistički podaci Opštinskog suda bili tačni. Čini se kako je vojna vlast bila voljna da neku džamiju koja je služila za njene svrhe vrati muslimanima ali da su okružne vlasti to sabotirale.

Za kraj navodimo još dva dokumenta. Prvi se tiče Medveđe a drugi Leskovca. Naman Ramanović iz Kapita piše: „U selu Medveđi nalazi se pra stara Tekija oko koje i u istoj za Turske vladavine kupili su se Arnauti sela Medveđe, Tupala i Kapita i po našim muhamedanskim običajima to mesto smatrali Arnauti za jednu od najvećih svetinja. No pošto je posled oslobođenja ovih krajeva Tekiska zgrada ostarela i krov popustio; ja sam se po našoj muhamedanskoj veri zavetovao i Elin⁴⁴ Bogu učinio, da o svom trošku Tekisku zgradu pokrijem i okrećim izključivo u koliko njeni četiri stara duara⁴⁵ zauzimaju; a ostali njen krug neka ostane za državu, opštinu ili ma kome meni ne trebaju.“ Imenovani je počeo

41 AS, MPs-C, 1910, f. XV, r. 26, podvučeno u aktu.

42 Imena kao Sanda (Aleksandar?) i Janča pokazuju da su neki muslimani promenili imena a ne i veru.

43 Isto, podvučeno u aktu. Ova molba iz Prokuplja najpre je zalutala u Kancelariju Nj. V. Kralja jer je na poleđini tabaka naznačeno da ista: „Dostavlja na nadležnost molbu građana v. Prokuplja da im se otvori džamija i postavi veroučitelj.“

44 Ova reč je nejasna ali svakako znači zavet, zavetovati se.

45 Duvara, zidova.

popravku, međutim: „Na jedan put vlast Opštine Medveđske na osnovu čega ne-
znam rad mi na tekiji zabrani i odbije me. Za čem se po nova obraćam Vama za
deistvo kod Gospodina Ministra Crkveni Poslova, najponiznije moleći da me od
ove zamisli ne odbija no mi dozvoli Tekiju reperišem jer je moja i mojih sugra-
đana zamisao osnovana izključivo na humanitarni celji.“⁴⁶ Istoga dana kada je
molba podneta, sijarinski imam Mustajbeg Kurbegović prosledio je gornje pismo
dodavši još da tekija „urođencima poklanja versko zadovoljenje“ te stoga moli
ministra da odobri nastavak radova i tako pokaže muslimanima da poštuje njio-
ve svetinje. Ispod prijemnog štambilja sa datumom 27. mart 1903. godine piše:
„Opravka tekije u selu Medveđi. Prikazano G. Ministru u arhivu.“⁴⁷ Svako ovakvo
upućivanje ad acta značilo je da se ništa neće preduzeti.

Iz „Džamijske musulmanske uprave u Kraljevini Srbiji“ pod 11. januar
1910. godine, Niš⁴⁸, potekao je dopis ministru prosvete i crkvenih poslova koji
počinje ovako: „U Varoši Leskovcu postoji turska Džamija, i još mnogo vakup-
skih dobara, nepokretnog imanja – dućana.“ Dalje se navodi da su sva vakufska
(dobrotvorna) imanja odlukama vlasti bila data na doživotno upravljanje poživ-
šem muftiji Ibrahimu Ali Spajiću. Da li posle njegove smrti uprava prelazi auto-
matski na novog mufriju odn. pisca ovih redova? Računi za 1908. i 1909. godinu
nisu izvršeni (odn. novac prihodovan od vakufa nije uplaćen Islamskoj zajedni-
ci). Akt je potpisao novi niški muftija, „Sluga Memed Zki“⁴⁹

Hodže

Kako su sveštenici svih priznatih veroispovesti bili plaćani iz budžeta i sa-
mim tim faktički dovedeni u red državnih službenika to je jasna namera bila da
oni postanu zavisni od vlade. Da bi bilo koji sveštenik bio postavljen trebalo je
da osim odluke svog verskog poglavara dobije i akt o postavljenju od strane re-
sornog ministarstva. Ovo je otvaralo prostor za brojne zloupotrebe i sada ćemo se
pozabaviti njima. Sačuvano je više pisama hodže Sulejmana bega Ali Pašića, iz-
beglice iz Bosne čija je sudbina koja se iščitava iz ovih pisama zanimljiva i po-
kazuje da se sa nešto više takta i veštine moglo pridobiti muslimane u Srbiji da

46 AS, MPs-C, 1903, f. II, r. 53. Dopis je upućen imamu sijarinske džamije a datiran je sa 25. mart 1903. god. Sijarina.

47 Isto.

48 Sve do Balkanskih ratova sedište muftije srbijanskog bilo je u Nišu a onda je prebačeno u Beograd. (Milovan Subotić, *Ekstremizam pod okriljem religije. Islamistički ekstremizam na primerima BiH i Srbije*, Beograd 2015, 239.) Ovaj podatak sam po sebi pokazuje da je muslimana bilo najviše na jugu i to još pre pripajanja Kosova, Sandžaka i Makedonije.

49 AS, MPs-C, 1910, f. V, r. 39. Verovatno je prezime Zeki ili Zekić.

se asimiluju u srpsku naciju. U prvom takvom pismu od 27. juna 1892. godine u Beogradu on piše ministru: „Rodom sam iz Sarajeva, od kuda sam u Srbiju prebegao, kad je austrija u Bosnu došla. Učestvovao sam u borbi protivu austrijske vojske, i morao sam otačastvo ostaviti. Srpski sam podanik, i veran Njegovom veličanstvu Kralju Aleksandru, kao što sam veran sin majke Srbije koja će ako Bog dade svekoliko Srpsko pleme osloboditi i ujediniti. Svu moju ogromnu imovinu, što sam u Bosni imao, morao sam ostaviti i izgubiti. Neko vreme obavljao sam dužnost muhamedanskog hodže na ovdašnjoj Barjak-džamiji. Zbog nekih intriga ovdašnjeg turskog poslanstva, i što sam u džamiji spominjao Njegovo Veličanstvo Srpskog Kralja, morao sam moje mesto ostaviti. Sad, kad je hodža barjak-džamije pobegao, i ostavio Srbiju, molim da mi se moje prvo mesto povra- ti, a ja ću svojoj dužnosti odgovarati, i pokazati se kao dostojan, i veran sin majke Srbije.“⁵⁰

Sledeće godine, isti Ali Pašić piše iz Pirota ministru: „/.../ Molim Vas Gospodine učinite naređenja damise izda Moja Plata za ovih tri meseca: kojesam slu- žijo kao odža otomanskim cigana u varoši Pirotu. /.../ Kad sam došao u Pirotu Ja- vijose Načelstvu i sreskim vlasti i opštini Pirotskom: blagodarim Gospodin Na- čalniku izda oma Naređenja Sudu op. i sakupi svi cigana otomanski i predademi oni koi su nekteli pokrstiti meni a koisuse uveli za pokršteni datisu G. protojere- ju dimitrije cvetkoviću.“ U daljem tekstu se žali da mu vernici ne daju koliko bi trebalo te nema od čega da živi, dužan je za stanarinu i furundžiji za hleba te mo- li ministra za pomoć.⁵¹ U trećem obraćanju ministru, Ali Pašić veli: „Navršilo se 18. god. od kako sam kao begunac iz Bosne prebegao u Srbiju, i provodio muč- ni život. Sve što sam u Bosni imao izgubio sam, izgorelo mi je za vreme borbe sa Austrijom, a što je ostalo to je zaplenjeno i propalo, u mojih 70 godina ostavljen sam sebi, da se brinem kako ću živiti, i da ne umrem od gladi. Mučio sam se i za- rađivao, dok me nije starost pritislala, i dok nisam sa svim pao i propao. Kao što vam je poznato bio sam neko vreme Hodžom ovdašnje muhamedanske 'Barjak Džamije' koju sam zbog intriga morao ostaviti, jer sam se ja kao pravi Srbin i ako muhamedanac molio bogu za zdravlje i sreću Srpskog Gospodara i Srpskog Na- roda. Dobio sam dozvolu od pokojnog Dr. Dokića⁵² da mogu kod muhamedan- ski cigana po svoj Srbiji verske obrede svršavati, koju sam dužnost vršio, i dosta doprineo, da su mnogi cigani prešli u pravoslavnu veru, i još ih je ponajviše osta-

50 AS, MPs-C, 1895, f. IV, r. 125.

51 Isto. Pismo od 22. marta 1893. godine. Ovo pismo je molilac za razliku od prethodnog i sledećeg koje ćemo citirati sam pisao i prepuno je grešaka što govori da ovaj čovek nije dobro govorio srpski a još gore ga je pisao. Potpisivao se uporedo ćirilicom i arapskim pismom.

52 Doktor Lazar Dokić, vaspitač kralja Aleksandra Obrenovića i ministar.

lo u Šapcu, koji su imućni, i koji neće da prelaze u pravoslavnu veru. Ja sam često odlazio u Šabac i svršavao sam verske obrede, i od ondašnji muhamedanaca dobivao sam neku potporu i oni su bili samnom zadovoljni. Od okružnog Načelnika u Šapcu imao sam dozvolu, da kao Hodža svršavam sve verske obrede kod Muhamedanaca što sam i radio. Da mi se nanese još veća šteta i nesreća, ovdašnji Hodža Faladžić, koji u Srbiji zapoveda, predloži Vam jednog svog prostog slugu da bude u Šapcu muhamedanski Hodža, da mu srpska vlada plaća 60 dinara mesečne plate a da mu ondašnji muhamedanci daju mesečno toliko. Vlada je to odobrila, i već naredila da se vrši i meni šteta uradi. Sad sam sa svim upropašćen i ubijen, što mi daje povoda, da vam se požalim, i da doznate što se i kako se radi, a meni kako bude jer vidim da se mora na pravdi Boga propadati, da istina, poštenje i patriotizam ništa ne vredi, i da laž, klevete i podmuklost caruje. Pokorni vam sluga Sulejman Beg Ali Pašić bivši hodža. 20. Juna 1895 u Beogradu.⁵³ Nema dokumenata da li je ovaj Pašić⁵⁴ koji je bio tako revnosan muslimanski sveštenik da su mnogi muslimani prešli u pravoslavlje dobio neko mestašce za sebe.

Muftija Niški Ibraim Ali Spaić obratio se 23. jula 1898. godine resornom ministru molbom: „Hodžama, Džamije Niške Afuz Ibraimu Mamutoviću i u Surdulici Alidžiku H. Jahjaviću prema današnjoj skupoći određena je veoma mala plata tako, da se hodže sa porodicom jedva mogu izdržavati, a pošto iz njihove male plate moraju i stan da plaćaju, to je u toliko više opravdano, da im se ova poboljša te da se i Niškom i Surduličkom hodži dade po 80. din. Meseč. Plate, kao što je toliko dato hodži u Leskovcu i Svijarini.⁵⁵ Gospod. Ministre! po dužnosti kao duhovni starešina hodžama, smatram za dužnost da ovo prestavim, te da se hodžama u Nišu i Surdulici, koji poslednji po raznim selima ima mnogo muhamedanske pastve i izložen je većem putnom trošku, poboljša izdržavanje i odredi im plata bar sa 80. din. mesečno; niškome hodži naročito zato što je on u Nišu kao na svetskoj tački prestavnik muhamedanskog sveštenika, a surduličkome, sa navedenog razloga, što je izložen putnom trošku, zbog obilaženja muhamedanaca po okolnim selima.“⁵⁶ Ni po ovoj molbi ništa nije rešeno.

53 AS, MPs-C, 1895, f. IV, r. 125, podvukao N.P.

54 U vreme dok je Narodna radikalna stranka bila u opoziciji jedna od žaoka njenih političkih protivnika bila je upućivana i na poreklo njenog vođe – zli jezici su tvrdili da je on turskog (muslimanskog) porekla što je vidljivo iz prezimena. Jer prezime Pašić značilo bi da mu je neki predak bio paša a to je onda morao biti Turčin, musliman.

55 Misli se na Sijarinu.

56 AS, MPs-C, 1898, f. VI, r. 15. Sreten L. Popović, *Putovanje po Novoj Srbiji (1878 i 1880)*, SKZ, Beograd 1950, 465, piše kako su došli „preko 200 najodabranijih Arnauta iz 11 sela, kao: Masurice, Surdulice, Lugojnice, Žitorađe, Lukavice, Prekodoljca, Binovca i drugih sela, i prema Vladičinom Hanu s desne strane Morave polože oružje pred našom vojskom.“ Potom su se zakleli na vernost knezu Milanu i primili podanstvo Srbije.

Surdulički hodža obraćao se povodom materijalnih problema vlastima 1909. godine. Naime, ministar finansija je svojevremeno naredio da se od svih muslimana poreskih obveznika koji nastanjuju varoš Surdulicu i sela Jelašnica, Dugojnica, Binovce i Prekodolce naplaćuje godišnje po dva dinara što bi išlo njemu. Međutim, poresko odeljenje sreza Masuričkog oslobodilo je muhamedance ovog nameta i time oštetilo hodžu. Ova praksa traje od 1906. godine pa hodža moli da se retroaktivno prikupi „bir“ od poreskih glava muslimana i preda njemu jer mu to pripada.⁵⁷

Memet Mamudović, starešina džamije u Leskovcu, obratio se 6. maja 1909. godine pismom ministru. Ne obraća se prvi put da mu se plata povisi jer je nedovoljna za život njega i porodice „a to s' toga što je leskovac, treća varoš u kraljevini srbije, a i okolina dosta prostrana, u kojoj žive ljudi muhamedanske vere u dosta rasprostranjenom prostoru, pa i dosta Su Sirotnih Stanja, a po najviše u ove Spadaju Cigani koji nisu u stanju da mene plate učinjen obred po zakonu, te me dovode u dosta oskudnom i nesnosnom stanju da i ja mogu kao duhovno i svešteno lice pristojno živeti, a da se ne izložim pod smehu i neprijatnostima u odevanju. Po ovoj molbi mojoj Saopšteno mi je da za ovu godinu pošto nije ušlo u budžetu, da se pretrpim, i da će mi se u idućoj godini plata povišiti. Pa kako je sad već prošlo od dana molbe skoro 13 meseci, i po istoj nije mi se dalo zadovoljenje; to Se ponova obraćam G. ministru, moleći da uzme u prizrenje ovu moju molbu, Stanje i vreme u kome se živi danas, pa prema tome naredi da mi se plata bolja od Sadanje odredi i time me spase od zaduživanja, pošto sa ovom platom ne mogu izdržati se, kao sveštenik, a to po najviše što od građana muhamedanske vere nema skoro nikakvi prihod koji bi mi mogao pomoći, a ja kao sveštenik dužan sam da izvršim zakon, pa i u izvestnoj prilici i od moje strane morao sam davati pomoć sirotinjama.“⁵⁸

Abdul Baki, imam iz Prokuplja pisao je ministru 16. februara 1907. godine pa ga podseća da je po molbi tamošnjih muslimana postao sveštenik a po naredbi ministra uveden je u dužnost koju vrši od 15. marta 1906. godine, međutim „za to vreme nisam ni od države ni od muftije primio na ime plate ni pare, i prema tome možete Gospodine Ministre oceniti Kakav je moj život bedan i da će od sada još bedniji nastati pošto nemam od čega da živim. Muftiji Niškom Kome sam se obraćao za platu, uputio me je da istu tražim od Vašeg Ministarstva i ja to čineći ovom svojom molbom, pokorno Vas Gospodine Ministre molim da

57 AS, MPs-C, 1910, f. V, r. 39.

58 Isto, podvučeno u pismu.

izvolite narediti da mi se što pre pošlje određena plata/.../⁵⁹ Molbi nije udovoljeno i Baki (Bakić) je i 1908. godine bio bez prinadležnosti iako uredno postavljen od ministra. To se očituje iz molbe koju su petorica građana Prokuplja uputili 22. jula 1908. godine ministru prosvete: „Mi muhamedanci koje nas ima preko 400 poreskih glava i živimo od oslobođenja a i ranije u ovaj novooslobođeni kraj Kraljevine srbije u okrug toplički. Trideset i više godina kako dajemo srpskoj državi vojnike i svu daciju snosimo kao i državnu porezu a nemamo svoga sveštenika već se saranjujemo kao stoka. Pre dve i po godine dobili smo jednog odžu Abdul-Baki koji nam vrši zakon. Pravda bi zakonska bila da Gospodin Minister odredi izvesnu sumu – platu pomenutom odži te kako bi nam i dalje ostao vršiti zakon. Ostajemo u nadi da ćemo dobiti zadovoljenje od Gospodina Ministra što skorije jer pomenuti odža za ove 2 ½ god. više je gladan no sit, jer od kuda da se izdržava.“⁶⁰

Ima još ovakvih dokumenata ali nema potrebe prikazivati ih sve. Za sam kraj dajem jedan književni izvor koji zajedno sa dosad iznetim zaokružuje sliku politike prema preostalim muslimanima: dok su hodžama koji su bili prilježni u svojoj dužnosti plate namerno zadržavane, drugi koji su bili nemarni, indolentni i čak bez pastve redovno su je primali.

Ilija I. Vukićević (Beograd 1866 – Beograd 1899), predstavlja jednog od onih nepravilno zaboravljenih srpskih književnika koji je mnogo obećavao a prebrza smrt ga je omela na polju literature. Studije je završio na Velikoj školi u Beogradu, a potom je kraće vreme bio profesor gimnazije u Vranju, gde su mu živeli roditelji. Postoji pretpostavka da je predavao i Borisavu Stankoviću, te da je i literarno mogao uticati na njega. Počeo je svoj književni put kao realista da bi okončao u fantastičnoj prozaistici sa elementima mitologije i narodnih verovanja. Zbog nesumnjivog književnog dara srpska vlada ga je poslala na jednogodišnje usavršavanje francuskog jezika i književnosti u Ženevu. Prvu priču objavio je sa devetnaest godina. Umro je nakon naglog pogoršanja duševnog zdravlja. U jednoj svojoj priči očigledno opisuje Vranje mada to izričito ne kaže: „U istom našem mestu imali smo i jednoga hodžu, postarijeg Turčina, sa tankom i dugačkom bradom, vrlo mršavim, bakarnim licem i belom čalmom oko glave. Moglo mu je biti oko šeset godina, ali je uvek bio živahniji od godina i veseliji od iskustva. Pre svega, kod nas nije bilo nijedne džamije, nije bilo nijednog od hodžinih 'vernih', nego je hodža živio po nekom naređenju 'ozgo' i primao 'državnu pomoć'.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Isto. Pismo potpisuju „ponizni“ Đumiš Kurtić, Arif Omerović, Šaban Asanović, Kurteš Osmanović i Ajed Sinanović, svi kovači. Ni ovde nemamo pokazatelje da li je ovaj apel urodio plodom.

Svi su ga smatrali da 'jeste nešto' (tako je i sam on mislio), zvali ga 'naš čovjek' (hodža je govorio južnim narečjem)⁶¹ i nikad nisu s njim ozbiljno razgovarali. Pravi nepomućen starac, detinjskih želja i veseo što se mnogo ne muči. Sedeo je na kraju varoši, otkuda su izvirale razne, svakojako uveličane priče o njegovoj kući. Govorilo se da ima mladu ženu, da je vrlo lepa, i da je hodža, kad pođe, kantancem zatvara. Koliko se puta obilazio onaj prljavi sokačić pored hodžine kuće! Koliko su njih zagledali, preko žutog poluporušenog zida, u prozore te primamljive kuće, poneki put videli samog hodžu, ali tu 'lepu pticu' još niko nije smotrio. " 'Miško ubojica', gadan tip koji je bio graničar na karauli prema Kosovu ('Arnautluku') spustio se u varoš, prijateljio se sa hodžom i pretvarajući se da mu je prijatelj zadobio njegovo poverenje toliko da ga je ovaj čak i u kuću uvodio. Sve je to radio smišljeno da bi mu ukrao ženu. Jednom prilikom je vezao starog hodžu, usta mu zapešio krpom a njegovu ženu kidnapovao i nestao netragom. „Kad sam prvi put posle toga hodžu video, sažali mi se sve na njemu. Ni čalma mu nije kao pre, niti brada onako iščešljana i ugladena, samo mu je lice još mršavije i još tamnije. Prođe pored mene, primi mi Boga, zamahnu glavom, i kad me malo obiđe, tek se onda zaustavi. Tada me pogleda očinski iskreno, priđe mi do očiju i neobičnim glasom reče: -Čuj, sinko, tebi ću samo da kažem! Hoću d' idem po svijetu i dan i noć hoću d' idem, da ga tražim, pa kad ga nađem, samo ću mu u oči pogledati! Samo, ene tako!...Ha! I on pogleda u mene onim smišljenim pogledom, koji je bio više smešan no prekoran, okrete potom glavu, njihnu njome nekoliko puta i ode niz čaršiju. Ubojicu nisam više video.“⁶²

Zaključak

Oslobađajući se od Turske carevine, Srbija se „oslobađala“ i od Turaka (muslimana) tako što je jedan broj poginuo tokom ratnih operacija, veći deo se iselio a manji deo nekako opstajao do početka 20. veka. Oni koji su se iselili 1878. godine, dobili su odredbama Berlinskog ugovora pravo da prodaju svoju nekretninu sa ove strane novopovučene granice. Oni su to i činili bilo sami bilo preko punomoćnika. Do pre samo stotinak godina u brojnim varošima Srbije, pogotovu na jugu, postojale su džamije, hodže i vernici o čemu se danas malo zna jer od te baštine je ostalo vrlo malo tragova. Tek poneka građevina ili češće toponim sve-

61 Bio je iz Bosne i Hercegovine i govorio je ijekavski.

62 Ilija I. Vukićević, Miško Ubojica – slika -, *Celokupna dela*, 2, Beograd, b. g., 45, 47. (Pripovetka je prvi put bila objavljena u časopisu STRAŽILOVO, br. 20-24, Novi Sad 1893.)

doći o viševerkovnom prisustvu ovog elementa kod nas. Položaj preostalih muslimana bio je težak, oni su od strane vlasti gušeni i diskriminirani sa ciljem da ih se natera na iseljenje. Tako je tada bila shvaćana nacionalna politika i stvaranje nacionalne države. Pretpostavljalo se da od muslimana nikada neće postati Srbi odn. da je nemoguća njihova asimilacija u srpsku naciju koja se stvarala. U stvaranju ovakve doktrine učestvovala je Srpska pravoslavna crkva koja je nametnula društvu stav da *Srbin može biti samo pravoslavac*. Ta je ideja toliko odudarala od devetnaestovekovne doktrine prosvetljenih nacionalizama Zapadne Evrope koji su težili stvaranju nacije okupljajući ljude različitog etničkog, regionalnog, jezičkog pa i verskog porekla. Kao što je pisao liberalni mislilac Hose Ortega y Gasset, *država nije zajednica krvno povezanih, ona nema veze ni sa zemljom („rodnom grudom“) niti sa jezikom. Ona je zajednica ljudi koji su odlučili da nešto stvore, da nešto učine od sebe samih. Država je jedna dinamika, kretanje.*

Međutim, sve ove lepe teorije u našim uslovima pokazale su se, a i danas se nažalost pokazuju, kao utopije. Ovaj rad je želeo da osvetli prošlost bez ikakvih implikacija na današnje odnose i kretanja u Srbiji i među sadašnjim državama ovog dela Evrope.

UPUTSTVO AUTORIMA

1. Radove namenjene objavljivanju u časopisu aplicirati na ceir.co.rs/ojs
2. Radove treba pripremiti u Wordu za Windows, font Times New Roman. Veličinu fonta podesiti na 11.
3. Uz rad treba dostaviti rezime, ključne reči i naslov rada na srpskom i engleskom jeziku.
4. Navesti godinu rođenja autora, naziv i mesto institucije u kojoj autor radi, kao i e-mail adresu.
5. Prilikom citiranja literature, potrebno je na kraju citata u tekstu otvoriti zagradu i u njoj upisati prezime autora, godinu izdanja i broj strane.
6. Na kraju teksta abecednim redom navesti sve citirane bibliografske jedinice. Knjige se navode sledećim redom: Prezime autora, ime autora, godina izdanja, *naslov knjige kurzivom*, mesto izdanja, naziv izdavača. Članak u knjizi se navodi sledećim redom: prezime autora, ime autora, godina izdanja, naslov članka, u: ... prezime (urednika), skraćena oznaka uredništva (u zagradi), *naslov knjige kurzivom*, mesto izdanja, naziv izdavača. Članak u časopisu se navodi sledećim redom: prezime, ime, godina izdanja, naslov članka, *naslov časopisa kurzivom*, godište, broj i broj prve i poslednje strane na kojima je članak objavljen.

Časopis ima i svoje internet izdanje koje se može naći na adresi:

<http://www.ceir.co.rs>

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

316

RELIGIJA i tolerancija : časopis Centra za
empirijska istraživanja religije = Religion and
Tolerance : Journal of the Center for Empirical
Researches of Religion / glavni i odgovorni
urednik Zorica Kuburić. – 2019, br. 32 (jun/dec.)
– Novi Sad : CEIR, 2016–. – 24 cm

Dva puta godišnje. – Pokrenut kao zbornik 2002.
god. – Tekst na srp. i eng. jeziku
ISSN 1451-8759

COBISS.SR-ID 195247879